

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Անտիկ Դվինը ձևավորվում է այն ժամանակ, երբ հելլենիստական քաղաքակրթության փուլը թեակոխած Հայաստանը առաջավորադասական մշակութային հետ ընթանում էր ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով: Դվինի անտիկ շրջանի մշակույթը իր մեջ յուրօրինակ արտացոլել է Հայաստանի տվյալ պատմաշրջանի ինքնատիպ դժբեր, որոնց հետադարձությունը դալիս է նպաստելու Հելլենիստական Հայաստանի պատմության ու մշակույթի ընդհանուր ուսումնասիրությանը:

Դվինի բնակավայրի ուսումնասիրության այժմեականությունը պայմանավորված է Հայաստանի անտիկ հնագիտության զարգացման հրատապ խնդիրներով: Հին Հայաստանի հնագիտության առաջընթացի արդի փուլում, երբ ուսումնասիրվում են այդ դարաշրջանի նշանավոր կենտրոնները՝ Արմավիրը, Արտաշատը, Գառնին, Շիրակավանը, համեմատարար «շտրքային» բնակավայրերի-ուսումնասիրության պրոբլեմի լուծման և ստեղծված բացելքացման նպատակով ձեռնարկված՝ Կարճաղբյուրի, Մոխրարուրի, Շամիրամի, Ավանի, Դվինի պեղումները առանձնակի կարևորություն են ստանում: Սրանց շնորհիվ բացահայտվում են այդ իսկ բնակավայրերի բնույթը, վերջիններիս դերը երկրի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, թերևս նաև քաղաքական կյանքում, հետևաբար և, մեծապես նպաստում են երկրի տվյալ դարաշրջանի կյանքի պատկերը խոր և համակողմանիորեն հետազոտելուն:

Այսօր, երբ Դվինի անտիկ դարաշրջանի բնակավայրը դարձել է հատուկ ուսումնասիրության առարկա, գիտական նոր իմաստավորում են ստանում դրավոր տարբեր աղբյուրներում Դվինի մասին եղած տեղեկությունները:

Դվինի մասին արժեքավոր վկայություններ են հաղորդում հայ միջնադարյան գրավոր աղբյուրները, որոնց անդրադառնալով մասնագետներին ումանք շոշափում են նաև անտիկ դարաշրջանի Դվինին առնչվող ուշագրավ շատ հարցեր: Առաջին տեղեկությունները պատկանում են Փավստոս Բուզանդին և Մովսես Խորենացուն. «Իսկ հոտ հրաման թագաւորն ղօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէս բազում, և բերել ղվայրենի կողին մայրեաց,

և տրնկել զայն յկյրարատեան զաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ սր անուանեալ կոչի ՚Իուին. որ կալ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղնին»¹: «Նա (հոսորով Բ Կոտակը—Գ. Բ.) և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարսնս հովանաւորս շինեալ, որ րստ պարսկապետն լեզուին Դուին կոչի, որ քաղ-մանի բլուր»²:

Պատմիչների այս վկայութիւններից ելնելով, Դվին անվան և նրա ստուգարանութիւն հարցերով զբաղվել են մի շարք հայագետներ: Ըստ Սեն-Մարտենի, ժամանակակից պարսկերէնում չեա Դվին բառը, սակայն չի բացառվում նման բառի ղոյութիւնը հին պարսկերէնում³: Ն. Ադոնցը Դվին անվան ստուգարանութիւնը փորձում է բխեցնել Փոքր Հայքի Դարանա, իսկ Կ. Ղաֆաղարյանը՝ դեռևս էնեոլիթյան շրջանում րլրի վրա ապրող ցեղի կամ տոհմի անուններից⁴: Գ. Բ. Զահուկյանը, նկատի առնելով Ն. Բյուզանդացու մասնանիշ արված կելտական զուգահեռները, հնդեվրոպական լեզուների նորագույն ստուգարանական բառարանների համեմատական տվյալների լսողմանկողմանի հաշվառման հիման վրա, բացահայտում է. որ հիշյալ կելտական բառերը ծագում են հնդեվրոպական diheu-արմատից և զուգահեռներ ունենալով հունարէնում, գերմանական լեզուներում և այլուր, նշանակում են՝ ռավագաթումը, հողաթումը, թումը, բարձունք, լեռ, րլուր»⁵:

Դվին անվան ստուգարանութիւնը ընդունելի վտրկածը պաականում է Մ. Վ. Մինորսկուն⁶: Վերջինս Դվին բառը ավանդված է դանում Կասպից ծովի հարավարևելյան խիստ որոշակի շրջանի տեղանվանութիւն մեջ: Այդ շրջանն այժմ պատկանում է Ասարաբազի նահանգին և ամապատասխանում է հին Հիրկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) մի մասին: Այստեղ հայանի են Գիրա-դուին (Gira—duvīn), Լալա-դուին (Lala—duvīn), Սուլթան-դուին (Sultān-duvīn), Կաֆիր-դուին (Kafir-duvīn), Սանգ-դուին (Sāng-duvīn) տեղանուններով արհեստական բլուրներ: Հին ժամանակներում դրանք կազմել են ամրացված ընակտվայրերի շարք՝ ընդդեմ հյուսիսային քոչվոր ցեղերի: Ըստ հայերենի հնչյունական օրենքների, Դուվինը (duvīn) իրանցիներից փոխանցված պետք է աար Դվին (dvīn): Խորենացու վերահիշյալ հատվածը լիովին արգարացվում է. Դվին բառը համարվում է ներմուծված հայ Արշակունիների ժամանակ⁷, որպես կուտուր-աբխնիկական տերմին, րերված նրանց նախնիների կողմից իրենց արևելյան հայրենիքից: Ավելին, հեղինակը վկայակոչում է Յաքուտի աշխարհագրական բառարանից Դավին (Davin) գյուղը, Դավին (= Դվին) քաղաքի նույնանունը, որ գտնվում էր Ուսաուվայում՝ ներկայումս Քուլան: Իսկ Ուստուվա ('Аустулу'), նահանգն, ընկած պարթևական թագավորութիւն հյուսիսարևելյան ծայրամասում, Արշակունիների հարստութիւն օրրան էր, քանի որ այստեղ էր նրանց հիմնա-

¹ Հյուսիսային Միջագետքում (Ջաղթոսեղ՝ ձի արևմուտք), որտեղ Արշակունյաց ազգացութիւնը նույնպես ուժեղ է եղել, հայտնի են երկու տեղավայր ևս Դուվին բաղադրիչով՝ Կալա-Դուին (Kal'a-Duvīn) և Ավի-Դուվին (Āwi-Duvīn):

կան սրբավայր Ասաակ (Aosax) քաղաքը*, որտեղ պարթևական թագավորության անգրանիկ արքան՝ Արշակն առաջինն էր, որ արքա հռչակվեց, ուր և պահպանվում էր հավերժական կրակը⁷։

Ս. Ս. Երեմյանը անդրադարձած այս հղմածին՝ Ասաակի կապակցությամբ⁸։ Աստակը «Աշխարհացոյցում» Քուսաի խորասան վարչական միավորի մեջ հիշատակվում է «Դվին-Աւագակ»⁹ (պետք է լինի՝ Դվին-Ագաակ)։ Ս. Երեմյանը այս և Մ. Մինորսկու վերոհիշյալ կարծիքի, ինչպես նաև Ագաթանգեղոսի հաղորդած վկայության¹⁰ հիման վրա ենթադրում է, որ Տըրդատ Առաջինը պարթև Արշակունիների առհմի ավանդույթի համաձայն, սրբազործել է իր գահակալությունը՝ Արտաշատի հյուսիսարևելյան արվարձանում հիմնելով Դվին-Ասաակ սրբավայրը՝ Տիր աստծուն նվիրված «Երազամուն» նույնպես տաճարով**։

Սաացվում է, որ Դուին-Դվինը կուլտուր-տեխնիկական տերմին է, որ առնչվում է Արշակունիների գերիշխանության և իրանական կուլտուր-պատմական միջավայրին. ուստի պատահական չէ, որ պատմահայրը՝ Դվին անվանը փակցնում է «պարսիկների» պրակը։ Այս բոլորից ելնելով, Դվին անվան տակ պետք է հասկանալ նախ պաշտպանական համակարգ՝ բլուրամրոց, որ հայանի էր Հիթկանիւյում, ավա նաև պաշտամունքային-կրոնական համալիր, որպիսին էր Ասաակը. ուր թագադրվել է Արշակունի առաջին թագավորը։

Դվինի մասին հալ պատմիչների վկայությունների քննությունները բերում են այն համոզման, որ Դվին և Բլուր հասկացությունները սերահորեն ագերսված են եղել միմյանց. մի բնագրում (Բուզանդ, Արծրունի)*** բլուրն անվանել են Դվին, մյուս դեպքում (Խորենացի, Բարձրբերդցի)**** Դվին և Բլուր հասկացությունները հանդես են գալիս իբրև բառային կամ սինվանական հոմանիշներ, մեկը՝ պարսկերեն, մյուսը՝ հայերեն և փոխարինում են իրար։

Ուշադրավ է, որ «Ասաակ» անունը ևս պահպանվել է հայ իրականության մեջ, ի գեմս հայոց հին տոմարի 17-րդ օրվա, որ կոչվել է «Ասաակ»¹¹։

* Վ. Տոմաշեկը Ասաակը նույնացնում է Քուսան մայրի հետ, որը գտնվում է Մեջիսեդից 148 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Գուրգան տանող աղեղնաձև ճանապարհի վրա։ Գ. Հոֆմանը և Ն. Դիբլդյը նույն կարծիքն են հայտնում (Schippmann K. Die iranischen Feuerheiligtümer. Berlin-New York, 1971, S. 33)։

** Ս. Երեմյանը Դվինի կաթողիկեի նախկին շինությունը համարում է Ագաթանգեղոսը հիշատակած «Երսուղսմունյ» կոչված տաճարը, որը հավաստի կովանների բացակայությամբ պատճառով չի ապացուցվում (Խաչատրյան Ժ. Դ. Իրանահայկական դիցարանական ուղերսների հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1981, № 2, էջ 59—62)։

*** Ըստ Քոմմա Արծրունու. «...չինե՛ն քարամբք ղմե՛ծ եկեղեցին ղսուրբ Գրիգոր ի Բլուսանեղվաճ, ...»։ «...հանդեպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շաճատաճե՛ն Դուին, ...» (Քոմմայի վարգապետի Արծրունույ Պատմութիւն ասան Արծրունեսց, ՍՊԲ., 1887, էջ 28, 230)։

**** Ըստ Վարդան Բարձրբերդցու. «Իսկ մերն խոսրով... շրճէ՛ց գԴուին, որ ասի Բլուր...» (Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 65)։

Սա նույնպես առնչվել է Տրդատ Առաջինի գործունեության հետ¹²։ Նշենք նաև, որ հայոց հին առևտրի ամիսների օրանունների մի մասը կապվում է հեթանոսական աստվածների և՛ նրանց պաշտամունքի նշանավոր աեղավայրերի հետ։

Վերը հիշատակված տարրեր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները մեզ բերում են այն հետևություն, որ ինչպես Հիրկանիայում, Դվին անվանական րադադրիչով կազմված անգավայրերը եղել են պաշտպանական համակարգի արհեստական ըլուրներ, իրենց կրոնապաշտամունքային համալիրներով, այնպես էլ Հայաստանի նոր տերերը՝ Արշակունիները, իրենց բուն Հայրենիքի՝ Պարթևստանի ավանդական օրինակով հնամենի ըլուր-տեղավայրը անվանել են կուլտուր-անխնդական նոր տերմինով՝ Դվին իբրև Սըր-բաղան ըլուր և գարձրել պաշտպանական ու պաշտամունքային կարևոր անգավայր (հավանաբար, քրիստոնեության լայն տարածման, հասաատման շրջանում արդեն նոր գավառների կենտրոն՝ հայոց կաթողիկոսների նստավայր դարձած Դվինը ընդմիջտ մոռացության է մատնել իր հեթանոսական պիտակը՝ «Ասական» անունը)։

Պատմական այս հետևությունները տակավին հնագիտական ամուր հիմքեր չունեն, քանի որ դեռևս բացահայտված չեն մ.թ. առաջին դարերի հնագիտական շերտը, ինչպես նաև Դվին-Ասական սրբավայրի գլխավոր տաճարը։ Այսուհանդերձ չի կարելի անտեսել Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելքում գտնվող Հայաստանում Դվին անունով միակ ըլրի և հայ իրականության մեջ պահպանված «Ասական» անվան գոյության փաստերը։ Սրտնք բացահայտում են ոչ միայն Դվինի անտիկ ընկավայրի կյանքի ցարդ անհայտ մնացած կարևորագույն կողմերը, այլև բացում հայ-իրանական, մասնավորապես հայ-պարթևական, կուլտուր-պատմական առնչությունների ուսումնասիրության մի նոր և հետաքրքիր ասպարեղ։

Ի տարբերություն վերը հիշատակված մասնագետների, Դվինի հնագիտական գիտարշավախմբի ղեկավար (1946—1976 թթ.)՝ Կ. Դ. Ղաֆադարյանը իր մի շարք աշխատություններում ոչ միայն գրավոր աղբյուրների, այլև հնագիտական նյութի ընդգրկմամբ անդրադառնում է քննվող դարաշրջանի Դվինին։ 1952 թ. լույս տեսավ Կ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» գիրքը՝ 1937—1950 թթ. միջնադարյան Դվինի պեղումների արդյունքները ընդհանրացնող, դիտական ամփոփ մի աշխատություն, որը արժեքավոր ներդրում էր միջնադարյան հնագիտության մեջ ընդհանրապես։ Հեղինակը այս աշխատության մեջ անդրադարձավ նաև Դվինի կյանքի ավելի վաղ շրջափուլերին և առաջին անգամ հայտնեց այն միտքը, որ անտիկ դարաշրջանում միջնաբերդում գոյություն է ունեցել բնակավայր, իսկ կենտրոնական թաղամասում՝ դամբարանադաշտ¹³։ Այստեղ, ինչպես նաև հեղինակի՝ «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում կենտրոնական տեղ է գրավում Դվինի վաղ քրիստոնեական դարաշրջանի հուշարձաններից՝ սր. Գր'գոր կաթողիկոս եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերագրելու հարցը¹⁴։ Դեռևս ճար-

տարապետ Թ. Թորամանյանը, ինչիկ վարդապետ Դադյանի պեղումների շնորհիվ միայն ծանոթ լինելով Դվինի կաթողիկոսին, ինչպես նաև հենվելով մատենադրական տվյալների վրա, ենթադրել է, որ եկեղեցին շինված է մեհյանի տեղում, նույն իսկ մեհյանի քարերով¹⁵։ Նման ենթադրությունը հիմնված էր ուշ շրջանի պատմիչների (Հովհաննես Դրասխանա՛հերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Բարձրբերդցու) վկայությունների վրա, որոնք քաղված են մեղ անհայտ լադիկերից, համարվում են ժամանակավրեպ և արտացոլում Սասանյանների V—VI դդ. կրոնական քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Հայաստանում կրակապաշտական մեհյանների կառուցմամբ և դրանով իսկ ոչ մի անշուքյուն չունեն նախկին հեթանոսական աս-ճարների հետ¹⁶։

Կ. Ղաֆադարյանը ենթադրում է, որ եկեղեցու հնագույն մ.թ. IV դ. տրեկյան կիսաբոլոր արտիդը չի կապվում սիլվրնական շինության հետ, և որ շենքն իր արևելյան կողմում ուղիղ պատ է ունեցել։ Բացի այդ, արտիդի քարերի վրա առկա են նտխաքրիստոնեական ընույթի որմնանկարներ¹⁷։ Հետքեր, որոնք միմյանց հետ չեն կապվում, քանի որ քարերը բերվել են ավելի հին շինության վրայից։ Քրիստոնեություն մուտքի ժամանակ քանդել են տաճարի արևելյան ուղիղ պատի կենտրոնական մասը և նրա տեղում կառուցել շենքի ընդհանուր քառանկյունի կաթուղիներից դուրս շենքաված անկյունավոր ավագ խորանը¹⁸։

Դվինի կաթողիկոս եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերադրելու հար-ցը պատմամշակութային կարևոր մի պրոբլեմ է, որ առնչվում է ընդհան-րապես անտիկ գարաշրջանի տաճարաշինության հետ։ Հայ մատենադրու-թյուն մեծ պահպանվել են կաթոլոր տեղեկություններ Հին Հայաստանում գո-յություն ունեցող տաճարական շենքերի մասին։ Դրանց մի մասը ոչնչացվել է քրիստոնեության տարածման ժամանակ, և տաճարների արտաքին տեսքի մասին մնում է միայն կուհումներ անել։ Սակայն հեթանոսական մի շարք մեհյաններ վերածվեցին քրիստոնեական եկեղեցիների։ Փավստոս Բուղանդի վկայությամբ, հեթանոսական կառույցները սրբազործվում էին և անփոփոխ վերածվում քրիստոնեական պաշամունքի շենքերի¹⁹։ Քանզված որոշ հե-թանոսական տաճարների տեղում էլ կանգնեցվել են քրիստոնեական պաշ-տամունքի կառույցներ, ընդ որում, ինչպես երևում է Զինոր Գլակի կարևոր մի վկայությունից, քրիստոնեական եկեղեցու համար ընդունվել է հատակու-գծային ան հորինվածքը, որն ունեցել է հեթանոսական տաճարը, ընդերկայ-նական ուղղանկյուն հատակագծով²⁰։ Նման իրողությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մի շարք վսղմիջնադարյան եկեղեցիներ ունեցել են հեթա-նոսական ծագում։ Սակայն վերջին տարիների հնագիտական, հատկապես շերտագրական տվյալները ժխտում են²¹։ Դվինի կաթողիկոսն դասել նման վաղ քրիստոնեական եկեղեցիների շարքին։

«Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հիշյալ հոդվածում Կ. Ղաֆադարյանը փորձում է նաև մա-տենադրական վկայությունների հիման վրա արժաբեռնել ընկալվածքի գոյու-

թյան հարցը Դվինում՝ նախքան միջնադարյան քաղաքի հիմնադրվելը²⁰։ Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում հայ և օտար այն աղբյուրների վրա, ուր Դվինը հիշատակված է ավելի վաղ, քան խոսքով Կոտակի կողմից արքունիքի տեղափոխելը Արտաշատից Դվին, այսինքն՝ մինչև մ. թ. IV դ. 30-ական թվականները։ Հեղինակը այս առիթով վկայակոչում է «Ակրտու-թիւն Հայոց, Վրաց, Արխաղաց և Ալանաց ի սրրոյն Գրիգորէ» գրքի այն վկայությունը, որի համաձայն Դվինը հիշատակվում է IV դ. սկզբին։ Հայաստանում քրիստոնեությունն աստիճանաբար տարածող Գրիգոր Լուսավորիչը առանձին եպիսկոպոսություն է հաստատում այստեղ՝ Դվինում²¹։ Ասորի պատմիչ Զենտր Գյուկը գրում է, որ քրիստոնեության մուտքի ժամանակ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը Դվինի եպիսկոպոս է նշանակում ասորի Դիմառոսին²²։ Ուխտանեսն պատմիչը ևս հիշատակում է Դվինը՝ հայոց սոաշին եպիսկոպոսների և Հոփսիմյանց կույսերի կապալցությամբ²³։ Ի վերջո՝ վերջապես հեղինակը վկայակոչում է նաև «Քարթլիս ցխովրեբան», ուր Դվինը IV դ. արգեն հիշատակվում է իրրև քաղաք²⁴։ Կ. Ղաֆազարյանը փորձում է գիտական շրջանառության մեջ դնել դրավոր աղբյուրների վերահիշյալ տեղեկությունները, որոնք համարվելով ժամանակավոր, երբեք անհրաժեշտ արձագանք չեն ստացել։ Փաստորեն այս հոգվածում դարձյալ շոշափվում է մեր թվականության առաջին դարերում Դվինի դոյություն հարցը, որը, հատկապես, հնադիտական առումով, դեռևս ենթակա է լուրջ հետազոտության։

Ի սկզբանե առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձավ 1925 թ. Դվինի տարածքից հայտնաբերված արձանների քարե գլուխների քննարկման և թվագրման հարցը։ Կ. Գ. Ղաֆազարյանը քննվող արձանների գլուխների հարդարանքները նմանեցնելով Արտաշեսյան հարստության թագավորների «հայկական թագին» համարել է աշխարհիկ իշխանավորների քանդակներ, դիմելով գրանք՝ Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի քանդակագործության սոսկ որպես ժողովրդական ոճի արտահայտություն²⁵։ Գ. Ա. Տիրացյանը ընդունելով՝ մոխրագույն տուֆեց կերաված, բորձր կոնաձև թագ կրող գլխի քանդակի ցայտուն արտահայտված տեղական արմատներն ու բնույթը, այն նմանեցրել է Հայաստանի հեռաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային սերտ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող հարևան Կոմագենեի՝ Նեմրուժ լեռան նշանավոր սրբավայրի աստվածների քանդակներին²⁶։ Զ. Ա. Մարտիրոսյանը, ևս համակարծիք լինելով վերը հիշատակված մասնագետների հետ, ղրանք վերագրեց անաիկ դարաշրջանի ժողովրդական քանդակագործության դպրոցին, որի ակունքները գալիս են դեռևս առաջին հազարամյակի սկզբից²⁷։ Բ. Ն. Առաքելյանը Հայաստանի անաիկ դարաշրջանի քանդակագործության ժողովրդական-ավանդաձև ուղղության ավելի մանրագնին ուսումնասիրության շնորհիվ՝ Դվինի քննվող քանդակների վերաբերյալ հանգեց այն նույն կարծիքին, որ դրանք կերտված են հին հայկական ժողովրդական քանդակագործության ոճով, վերջիններս ավելի որոշակի թվագրելով՝ մ.թ.ա. I-ին դ., թերևս՝ հին ու նոր թվականությունների սահմանագծով։ Բացի այդ, ընդունելով, որ դրանք աշխարհիկ մարդկանց

արձանների գլուխներ են, կապեց թագավորների նախնիների պաշտամունքի հետ²⁸,

Այս արձանների գլուխները ի հայտ են եկել ներքին Դվին գյուղի կոտնեստությունից գաղտնի տարածքում, որտեղից հետագայում (1969, 1975 թթ.) հայտնաբերվեցին մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի սկզբի դամբարաններ՝ երկու տասնյակի չափ մահարձաններով, որոնք կերտված են գրեթե նույն ոճով, ինչ Շամիրամի համաժառանգյա բնակավայրի դամբարանադաշտի քանդակագործական հուշարձանները²⁹։ Այսուհանդերձ, հատկապես, ընդհանուր առմամբ կոտնեստության արձանի գլուխը, ձևաբանական և գեղագիտական առումներով ավելի ավարտուն գործ է (տախտ. XXVІІІ, 1)։ Վերջինիս գլխի հարգարանքի նմանությունը Արտաշեսյան հարստության թագավորների «հայկական թագին», երկճյուղանի գնդիկավոր քունքի օղերի առկայությունը*, պատկերագրական ընդհանուր առնչությունը Կոմմադենների նեմրութ լեռան սրբավայրի քանդակներին, ինչպես և 1975 թ. նույն միջավայրում անտիկ դարաշրջանի մատենաբանության բնի գլուխը, վերջերս նաև Շիրակավանի³⁰ մ. թ. ա. I—մ.թ. I և մ.թ. III դդ. շերտերից հայտնաբերված նույն՝ արխտիկ ոճով կերտված գլուխները**, իրավամբ, կարևոր կովաններ կարող են հանգիստնալ ապագա հնագիտական նոր փաստարկների։ Նյութական վկայությունների շնորհիվ քննվող հարցի վերջնական լուծման համար։

Դվինում 1937—1938 թթ. պեղումների շնորհիվ ի հայտ եկած V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանների համալիրները հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան Վ. Մ. Հարությունյանի «Դվինի 5—7-րդ դդ. ճարտարապետական հուշարձանները» մենագրական աշխատության մեջ³¹։ Այստեղ հիշատակվում են նաև սյան «աւտոիկական» խարիսխներ և մատենաբանական գլուխը, որոնց առկայությունը հեղինակին խորհել է տալիս Դվինում և նրա շրջակայքում անտիկ ճարտարապետական կառույցների գոյության մասին։

Դվինի ամենամյա պեղումների շնորհիվ կուտակվել էր հնագիտական առաջնություն և վերջինիս հետ կապված ծագել բաղմամբիվ խնդիրներ։ Հետևաբար, 60-ական թվականներից սկսած նկատվեց ընդգծված մի հակում ուսումնասիրության առարկա դարձնել ավելի նեղ հարցեր, հետադուրեւ նյութական մշակույթի այս սկզբնական որոշակի ոլորտ կամ հատուկ անգրագիտական հնավայրի կյանքի ավելի վաղ փուլերը։

Խ. Ա. Մուշեղյանի 1962 թ. հրատարակած «Դվինի դրամական շրջանառությունը դրամագիտության տվյալներով» մենագրության մեջ մասնագիտական քննության են առնվում այսպիսից հայտնաբերված՝ V—XIII դդ. պատկանող դրամագիտական նյութերը³²։ Հեղինակը վերլուծելով միջնադարյան

* Ճյուղավորված, գնդիկավոր, քունքի օղերը Հայաստանում և հարակից երկրներում երեւան են գալիս ոչ միայն, քան մ.թ.ա. VI—V դարերում։

** Նման ոճի քարե գլուխներ հայտնաբերվել են Օշականի մ.թ.ա. 7—8-րդ դդ. պատկան համալիրում (Есаян С. А., Раскопки колонного зала в Ошакане. —АО 1979, М. 1980, с. 424).

այս հսկայական նյութը, մի քանի խոսքով ներկայացնում է նաև քաղաքի տարածքից հայտնաբերված հռոմեական կայսերական և Բոսփորի թագավորության գրամներ, դրանցից առաջինները կապելով Դվինի նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատմության հետ:

1982 թ. հրատարակված «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատության երկրորդ հատորում Կ. Ղաֆադարյանը՝ հետազոտության հիմնական առարկա գարծնելով միջնադարյան Դվինը, զուտ միայն հնագիտական դիտարկումների շնորհիվ, փորձում է վեր հանել և բացահայտել Դվին հնավայրի ամրոցական պատկերը ընդհանրապես՝ գիտական ասպարեզ բացելով անտիկ և ավելի հին ժամանակների նյութական մշակույթների հետագա ուսումնասիրության համար³³:

Դվինի հնագիտական սրշավախմբի աւգամ, իսկ 1976 թ. նաև ղեկավար, Ա. Ա. Քալանթարյանը իր «Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ.» մենագրական աշխատության մեջ ընդհանուր միջնադարյան նյութից զատելով վաղմիջնագարյանը, բնութագրում է նշված ժամանակի նյութական մշակույթը իր բոլոր առանձնահատկություններով, վերհանում ժառանգական, օրգանական կապը նախորդ և հաջորդ ժամանակների մշակույթների միջև³⁴: Հեղինակը իր աշխատության տողատակում անդրադառնում է նաև Դվինի նախորդ շրջանի պատմությանը, մատնանշելով անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի գոյությունը այստեղ: Նույն հեղինակը «Կենտրոնական թաղամասի պեղումները» իր երկրորդ մենագրական աշխատության մեջ, հուշարձանի շերտագրական գիտարկումների առիթով, անգրագառնում է վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտական շերտին՝ բնորոշ նյութերով և հիշատակում հելլենիստական դարաշրջանի նյութեր՝ պատահական հայտնաբերված կենտրոնական թաղամասում, որտեղ չի բացահայտում նաև անտիկ շինությունների գոյությունը³⁵:

Այսպիսով Դվինի պեղումները՝ լուսաբանելով միջնագարյան քաղաքի բաղադրիչ հարցեր, պարզաբանում են նաև նրա կյանքի վաղագույն փուլերը՝ ամրոցացնելով բաղադրյալ հնավայրի պատկերը:

Տորիների բնթացքում կուտակվել էին վաղագույն շրջանի նյութեր, որոնք վկայում էին կյանքի գոյությունը քննվող հուշարձանում սկսած դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից: Սակայն հատկապես ՈՍ-ական թվականներին, երբ հնավայրի որոշ հատվածներում՝ արդեն պեղված միջնագարյան շերտերի տակ բացահայտվում են հնագույն մշակութային շերտեր բնորոշ նյութական մնացորդներով, հարց է ծագում ձեռնամուխ լինել նաև սրանց ծրագրված, փաստեմատիկ ուսումնասիրությանը: Վերջինիս արգյունքը հանգիստացավ Կ. Ք. Քուշնարյովայի «Դվինի հնագույն հուշարձանները» գիրքը, որը լույս տեսավ 1977 թ.³⁶: Այս մենագրությունը նվիրված է Դվինի մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը, որի շնորհիվ ուրվագծվում է քննվող ժամանակի բնակավայրը՝ որպես Արարատյան դաշտավայրի արհեստագործական և պաշտամունքային խոշորագույն կենտրոն՝ ուրարտական նվաճումների նախաշեմին: Ներկայացվում է Դվինի կյանքի մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի պատկերը իր բարե մոտումեն-

տալ ճարտարապետությանը, հարուստ և ինքնատիպ խեցեղենով, ուշխա-
տանքային գործիքներ, զինք և բազմազան դարձեր արտագրող մետաղա-
մշակման արհեստանոցով, պաշտամունքային յուրօրինակ համալիրով, որի
պատկերադարձ կավե զոհարանների առջև կատարվել են կրոնածիսական ա-
րարողություններ, սերտորեն աղերսված ընկալության կյանքի և կենցաղի՝
էրկրագործության արգասավորման, որսորդության և հատկապես մետաղա-
մշակման հետ, Հեղինակը, Դվինի շերտագրական հարցերը շոշափելիս՝ ար-
ձանագրում է նաև հելլենիստական դունազարդ խեցեղենի հայտնաբերման
փաստը՝ վազ և միջնադարյան հորիզոնների միջև նշմարվող, աղյուսահրի
բեկորներով հարուստ, հրդեհված շերտում:

Մասնագետներից ոմանք երբեմն անդրադարձել են նաև Դվինում հայտ-
նաբերված անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթին պատկանող ա-
ռանձին նյութերի ուսումնասիրությանը:

Այսպես, բաղմիցս հասուն և ուսումնասիրության առարկա դարձան Դվին
րաղաքի տարածքից՝ Վերին Արտաշատի կարասային թաղամիջ հայտնա-
բերված ապակե սրվակները³⁷:

Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտում՝ կարասային
թաղման մեջ հայտնաբերված քարե րաղմանիստ կնիքը մանրակրկիտ վեր-
լուծության է ենթարկել Ժ. Դ. Խաչատրյանը «Հայաստանում հայանաբերված
բաղմանիստ կնիքները» հոգվածում³⁸: Հեղինակը այդ կնիքը՝ պատրաստ-
ման անխիակայի, ձևի, սյուսեի և զեղարվեստական ոճի, ինչպես նաև հա-
մապատասխան աղբյուրների համաձայն կապում է հունա-պարսկական կնիք-
ների հետ՝ թվագրելով մ.թ.ա. V դ. կեսով: Նա գրում է. որ. «... այս ժա-
մանակագրությանը չեն հակասում նաև կնիքի հետ դաշնված հնագիտական
նյութերը»: Մեզ թվում է, որ նման եղրակացությունը առարկելի է, քանի
որ Դվինի դամբարանադաշտը պահանջում է հելլենիստական՝ մ.թ.ա. II-
մ.թ. I դարերին: Քննվող կարասային թաղման նյութերը, որոնք ամենայն
մանրամասնությամբ ուսումնասիրված և թվագրված են 1980 թ. հրաա-
րակված մեր իսկ հոգվածում³⁹ բնորոշ են նշված՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դարերին:
Կնիքների ուսումնասիրության րածնում փորձում ենք բերել հնագիտական
լրացուցիչ կոմաններ, որոնք մասամբ հնարավորություն են ընձեռում բաղ-
մանիստ կնիքների ընդունված՝ մ.թ.ա. V—I դդ. ընդգրկող ժամանակագրա-
կան շրջանակները սեղմել:

1981 թ. հրաաարակվեց Ժ. Դ. Խաչատրյանի «Թրանա-հայկական գի-
ցաբանական աղբյուրների հարցի շուրջ» հոգվածը, որտեղ հեղինակը Հայաս-
տանի անաիկ դարաշրջանի հուշարձաններում, գլխավորապես՝ Արտաշա-
տում հայտնաբերված որոշակի տիպի կավե արձանիկների քննարկման ա-
ռիթմով, անդրադառնում է պաշտամունքային մի շարք կարևոր հարցերի:
այդիսկ կապակցությամբ փորձում է վերաշարադրել նաև Դվինի անտիկ ընա-
կավայրի ողջ պատմությունը մի շարք գիտողություններով: Առկա հնագի-
տական նյութերը, ինչպես իրավացիորեն գտնում է հեղինակը, վկայում են,
որ մ.թ.ա. VIII դ. հետ կյանքը հառնում է Դվինում մ.թ.ա. II դ.՝ նորա-
ստեղծ Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ միասին: Ժ. Խաչատրյանի կողմից

կտրականապես ժխտվում են՝ Դվին-Ասաակ սրբավայրի գոյության, սբ. Գրիգոր կաթողիկոսի կենդանության հետազոտության վերադրելու հարցերը, չենդիմացել Դվինում հայտնաբերված որոշ նյութեր (դոհասեղան, ծածկի ուս) համարում է բերված կամ Արտաշատից, կամ էլ Գառնիից¹⁰, խուսափելով կրկնություններից, քանի որ այս բոլոր հարցերը իրենց պատշաճ մակարդակի պատասխանն են դառնում համապատասխան դուրսհանում, նշենք միայն հետևյալը: Օձաքարից, տուֆից, սպիտակ ավազաքարից վարպետորեն կերտված աալերի չափերի սյան խորիսխների, մատնեքավոր գլանի, սրբառաջ սալերի օրեցօր համալրվող հավաքածուն, այժմ արդեն բլրի դադաթին հայտնարեբերված շինարարական համալիրը, սյունադարձ և կտնոնավոր սրահներով, հասարակական կամ պաշտամունքային ընդլայնված շինությունների երբեմնի գոյության նյութական վկայություններն են: Ընդ որում ուսումնասիրությունը չի բացառում հիշյալ ճարտարապետական մանրամասների մի մասի պահպանելությունը մեր դարասկզբին, ուստի հեղինակի ընդգծված հակումը՝ քննվող խակ հուշարձանի տարածքից հայտնաբերված անտիկ նյութերը համարել բերված Գառնիից կամ Արտաշատից, փորձելով պարզունակ դարձնել մեր պատկերացումները անտիկ Դվինի պատմության որոշ ապականների վերաբերյալ համոզել չի թվում:

Ինչպես վերը տեսանք, Դվինի պեղումների և ուսումնասիրության պատմության ամբողջ ընթացքում այստեղից հայտնաբերված անտիկ գարաշրջանի նյութերը թեև երբեք չեն անահսվել և միջնադարյան հուշարձանը հետադոտող շատ մասնագետներ անդրադարձել են դրանց, սակայն սոսկ միայն մասնակիորեն գլխավորապես՝ շերտագրական դիտողությունների կամ բազմաշերտ հնավայրի ամբողջական պատկերը վեր հանելու նպատակով, հայանել են իրենց արժեքավոր ենթադրություններն ու կարծիքները հուշարձանի կյանքի քննվող փուլի մասին կամ հրապարակել որոշ նյութեր առանձին առիթներով: Այսուհանդերձ հարկ է նշել, որ 70-ական թվականների պեղումների արգելումները պահանջեցին հանրագումարի բերել, սխառմավորել մինչև այդ ձեռք բերածը, լրացնելով, ամբողջացնելով և ամփոփելով այն նորագույն պեղումների, գիտողությունների և ուսումնասիրությունների ավյալների հիման վրա: Այսինքն՝ Դվինի անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթը ևս նպատակային ուսումնասիրության առանձին առարկա դարձնել, քննության առնել այն՝ Հայաստանի անտիկ ժամանակի նյութական մշակույթի ամբողջության մեջ՝ անկախ միջնադարյան կամ հնագույն Դվինին վերաբերող իւրեղիրներից:

Դվինի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը՝ հավաստելով հելլենիստական գարաշրջանի մի ամբողջական հուշարձան համալիրի գոյությունը, շարունակվում է: Այսպիսով, քննվող հնավայրի ուսումնասիրությունը հասել է մի մակարդակի, որը պարզաբանելով հին և միջնադարյան Դվինին առընչվող բազմաթիվ հարցեր, հնարավորություն է ընձեռում Հայաստանի պատմական դարգացման տարբեր դարաշրջանների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի վերաբերյալ կարևորագույն ընդհանրացումների և եղրահանգումների: